

Мазяр О.В. Структура індивідуальності у роботах І. О. Сікорського / О. В. Мазяр / Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Збірник наукових праць / За ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 7. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 344 с. – С. 158-166.

Мазяр О. В. (м. Житомир, Україна)

СТРУКТУРА ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ У РОБОТАХ І. О. СІКОРСЬКОГО

В статье анализируется предложенная И. А. Сикорским структура личности, на основе которой раскрываются механизмы и принципы процесса индивидуализации субъекта.

Ключевые слова: индивидуальность, структура личности, характер, воля, познание, чувства, ощущения, представления.

The article examines the structure of personality proposed by I. A. Sikorsky on the basis of which the mechanisms and principles of the individualization of the subject are revealing.

Keywords: individuality, the structure of personality, character, will, knowledge, feelings, senses, representations.

С. 159

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Проблема становлення і розвитку індивідуальності є центральною для диференційної психології, психології особистості, психології обдарованості [1], [2], [6]. Вивчення індивідуальності як інтегральної біопсихосоціальної характеристики людини дозволяє виявити основні чинники й інтраіндивідуальні закономірності особистісного розвитку, що має практичне значення у зв'язку з проблемою становлення суб'єктності учасників навчальної та професійної діяльності.

У психологічних теоріях індивідуальність представлена як інтегральна характеристика особистості та психодинамічний конструкт, який містить те своєрідне, що вирізняє суб'єкта. Такими конструктами є *темперамент* (П. К. Анохін, Е. Кречмер, В. С. Мерлін, В. Д. Небиліцин, І. П. Павлов, В. М. Русалов, У. Шелдон), *стиль* (А. Адлер, Р. Гарднер, Дж. Клейн, О. В. Лібін, В. С. Мерлін, Г. Олпорт), *характер* (К. Леонгард), *здібності* (В. М. Дружинін, О. Л. Музика, К. К. Платонов, Б. М. Теплов), *стратегії* (К. О. Абульханова-Славська, В. О. Моляко, Т. М. Титаренко), *спрямованість* (Л. І. Божович, О. М. Леонт'єв, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн), *соціальна активність* (А. В. Петровський).

Психологічний аналіз проблеми індивідуальності передбачає виділення її структури, в основі якої лежать унікальні субординаційні (ієрархічні) та координаційні властивості особистості. Компоненти індивідуальності, перебуваючи у складній кон'юнктивно-диз'юнктивній взаємодії, наділені такими системними характеристиками, які забезпечують їх певний автономний розвиток.

Методологічні труднощі побудови структури індивідуальності полягають у тому, що складно відобразити її універсальність, яка в кожному окремому випадку репрезентуватиме необхідний рівень унікальності суб'єкта. Однак традиційний для диференційної психології *формальний підхід* передбачає виділення універсальних конструктів, унікальність функціонування яких забезпечується суб'єктивною системою ієрархічно-координаційних зв'язків. Така суб'єктивна система функціонування індивідуальності формується під дією інтеграційних механізмів компенсаторності, оптимальності, адаптації і результативності (О. В. Лібін), а також принципів, які об'єднують інтраіндивідуальні підсистеми у цілісну структуру.

Отже, структура індивідуальності, виражаючи особливе в особистості (за К. К. Платоновим), є *біопсихосоціальним гештальтом*, в якому *взаємопов'язані окремі елементи і компоненти особистості*. Вона

систематизує можливі джерела варіабельності, вказує на домінантні чинники й інтраіндивідуальні зв'язки та залежності, які лежать в основі інтеріндивідуальних відмінностей.

На наш погляд, підхід І. О. Сікорського (1842-1919), сформульований на початку XX століття, залишається актуальним і продуктивним для вирішення проблеми індивідуальності, оскільки запропонована структура особистості і закладений принцип комбінаторності її елементів дозволяє типологізувати особистість й інтерпретувати її індивідуальні особливості.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми.

І. О. Сікорський узагальнив результати психологічного дослідження особистості, накопиченого в межах зарубіжної та вітчизняної психології, частково забезпечив їх експериментальне підтвердження та уточнення [10], а також здійснив спробу систематизувати уявлення про індивідуальність [8], [9]. Проте ця важлива частина його наукової роботи залишилася незауважена теоретиками психології особистості.

С. 160

Більшою мірою висвітлені проблеми дитячої експериментальної психології, вад дитячого мовлення, роботи з психогігієни, його психіатрична діяльність. Натомість проблема структури особистості та ієрархічна модель індивідуальності є наскрізною у науковому доробку вченого. Зокрема, його підхід до вивчення індивідуальності набуває наукової цінності у зв'язку з вирішенням проблеми обдарованості. Тому основною **метою статті** є реконструкція структури особистості та розкриття механізмів і принципів процесу індивідуалізації суб'єкта в роботах І. О. Сікорського.

Виклад основного матеріалу дослідження. У фундаментальних працях «Всезагальна психологія» і «Начатки психології» І. О. Сікорським сформульовані теоретико-методологічні засади вивчення індивідуальності. Запропонована концептуальна система координат індивідуальності є результатом аналізу робіт В. М. Бехтерева, А. Біне, В. Вундта, Ч. Дарвіна,

У. Джеймса, Т. Рібо, І. М. Сеченова, Г. Спенсера та інших, а також узагальненнями власних досліджень.

Втім, учений чітко не розводить поняття «особистість» та «індивідуальність». «Будь-яка особистість, – пише він, – є щось особливе і своєрідне, і це настільки безумовно, що Особистість стала синонімом Індивідуальності» [9; с. 126]. Він розуміє особистість та індивідуальність як *унікальну комбінацію різних сторін психізму* (психічного апарату), а саме волі, розуму та почуттів, що розгортаються у вищих психічних актах.

Проблему особистості І. О. Сікорський схильний пов'язувати з проблемою свідомості. Зокрема, ключова роль свідомості у душевному житті людини визначається тим, що за її посередництва відбувається розмежування того, що відбувається поза і всередині людини. Особистість же розглядається ним як певна єдність та сполучення всіх елементів психічної системи: «...особистість і свідомість (як психологічне вираження і відображення особистості) є дуже складним синтетичним продуктом, або складним психологічним цілим найбільшого об'єму, який тільки існує в психічному світі. Особистість – це об'єднаний психізм...» [8; с. 452].

Примітно, що запропонована І. О. Сікорським структура особистості ще задовго до виникнення теорії систем відповідає основним принципам формального підходу до вивчення індивідуальності: принципам ієрархічності, інваріантності, координації взаємодії та єдності [2; с. 56-57]. Саме дослідження індивідуальності у його положеннях набуває інтегрального характеру (пізніше концепція інтегральної індивідуальності розроблятиметься школою В. С. Мерліна). І. О. Сікорський здійснює спробу поєднати у складну систему антропологічні, психофізіологічні, психодинамічні, особистісні, соціально-психологічні, певною мірою навіть нейродинамічні властивості індивіда. Це робить її «конкурентноспроможною» серед сучасних концепцій індивідуальності, надто у побудові системи різнорівневих зв'язків у структурі особистості.

В ієрархічному аспекті структура складається з компонентів, або

підструктур (розум, воля, почуття), які мають властивості підсистеми більш загальної системи особистості. Компоненти складаються з елементів (недиференційовані, неподільні психічні феномени (окремі емоції, думки)), які не мають властивостей системи, перебувають у тісній упорядкованій взаємозалежності, проте майже не мають самостійного детермінуючого впливу. При цьому взаємодія компонентів та їх елементів може відбуватися на різних рівнях психічної організації та усвідомлення.

І. О. Сікорський виділяє два найзагальніших, еволюційно визначених

С.161

функціональних і дихотомічних рівні психіки, в основі яких лежить *принцип ієрархічності*: 1) нижчий психізм і вищий психізм та 2) свідоме і несвідоме.

Еволюційні рівні психіки			Групова належність	Структурні компоненти особистості	Структурні елементи особистості			Механізми розвитку
Вищий психізм		Свідоме як область психічного	Професія	Характер	Самосвідомість			Творча активність
					Воля як поведінковий акт Воля як бажання			
					Розум		Почуття	
					Директиви		Вищі почуття	Виховання навчання
					Вільні та складні уявлення		Душевні стани	
Нижчий психізм	Несвідоме	Свідоме як область психічного	Вік Стать	Темперамент	Уявлення як розумовий образ		Фізичні почуття як емоційний образ	Генетична детермінація
					Відчуття		Чуттєві відчуття	
			Нація Раса		Інстинкти			Еволюційно-видові переваги
					Складні рефлекси			
					Рефлекси			
					Тропізми			

Рис. 1. Структурна модель індивідуальності у концептуальних положеннях І. О. Сікорського

Під *нижчим психізмом* він розуміє суто фізіологічну область функціонування психіки, яка тісно і нерозривно пов'язана з організмом людини, тобто її темпераментальними особливостями, які наприкінці XIX століття розроблялися В. Вундтом, Гефдінгом, Е. Тітченером, С. Фульє. Її складовими є *тропізми, рефлекси, складні рефлекси та інстинкти*. Останні мають різне, подекуди протилежне функціональне призначення: рефлексорні реакції мають форму безпосереднього переходу від подразника до дії (відповідають на зовнішні подразники), натомість інстинктам притаманне «внутрішнє збудження, що виходить з суті нервової клітини, яка ніби переповнена зарядом» [9; с. 114]. На думку І. О. Сікорського, інстинкти стоять вище рефлексів. Услід за Г. Спенсером він надає їм характеристику «організованого розуму», оскільки вони є прототипом вольового і свідомого процесу, який виникає внаслідок внутрішнього збудження.

Вищий психізм, на противагу, включає вищі психічні акти – свідомі, вольові, інтелектуальні, емоційні, – що є проявами суто людського функціонування та соціальної адаптації.

Вищий та нижчий психізм, хоча й перебувають в антагоністичних відносинах, однак здатні взаємодіяти у спільній психічній діяльності. І. О. Сікорський зауважує: «Навіть найвеличніша робота думки і почуття

С.162

немислима без відповідної нижчої нервової роботи» [9; с. 116]. Така взаємодія носить характер взаємної обумовленості (*принцип єдності та координації їх елементів*). Однак різне їх співвідношення, баланс, сила зв'язку дозволяє здійснити найзагальнішу диференціацію індивідів. Краще розвинені ті індивіди, в яких відбувається інтенсивніше і швидше взаємопроникнення вищого та нижчого психізму, і, навпаки, взаємна непроникність не дозволяє здійснювати більш повне сприймання і переробку зовнішніх і внутрішніх подразників, що позначається на процесі адаптації, оптимізації взаємодії з середовищем, у компенсаторних можливостях та результативності у вирішенні нагальних проблем.

Це також знайшло відображення у поглядах І. О. Сікорського на проблему *свідомого і несвідомого*. Вчений уважав, що до несвідомого не можна зараховувати винятково аспекти нижчого життя. Між свідомим і несвідомим взагалі відсутні чіткі межі, вони безперервно переходять одне в одного. Свідомість відрізняється від несвідомого тим, що увага як її основний компонент, ігноруючи незначні життєві процеси, дозволяє суб'єкту бути зосередженим на найважливіших. Все, що неважливо для індивіда, переноситься у сферу несвідомого.

Це дозволяє нам зробити додаткові висновки щодо найзагальнішої диференціації індивідів: одні більш придатні до свідомого проникнення у психофізіологічну область нижчого життя, інші – менш, що відповідає ступеню їх внутрішньої гармонії (*принцип координації елементів вищого і нижчого психізму та інваріантності їх зв'язків*).

Останній висновок І. О. Сікорський окремо не формулює, однак це стає зрозумілим при його спробі проаналізувати основні детермінанти обдарованості: «Поет і талановитий актор переживають все зображуване ними не в уяві, а в дійсності...» [9; с. 117]. Тобто талановитість актора визначається ступенем його здатності не лише уявляти роль (фантазувати на рівні вищого психізму), а й відчувати її «шкірою», зміною дихання та серцебиття [9], що говорить за свідому доступність психологічного матеріалу нижчого психізму, який зазвичай не усвідомлюється.

Важливим структурним компонентом індивідуальності суб'єкта є його *групова належність*. У роботах І. О. Сікорського широко представлено вивчення відмінностей за расовими та національними (антропологічними), статеві-віковими та професійними ознаками. На його думку, найбільш обмежуючий вплив на соціалізацію здійснюють саме ті групові ознаки, які найглибше вкорінені у структуру індивідуальності (на рівні нижчого психізму), а саме антропологічні особливості. Вчений, зокрема, наводить опис психічних здібностей рас. Зокрема, він приходить до висновку, що чорна раса належить до найменш обдарованих, причому найбільш слабку її

сторону складає розум. Представники жовтої раси теж не вирізняються видатними розумовими здібностями, крім того, схильні до фанатичності, віддаються пристрасті, а не розуму. Найбільш внутрішньо гармонійною лишається біла раса [8; с. 85-88]. Така наукова позиція, як зауважує В. І. Менжулін, на той час досягла апогею; до числа расистів можна віднести Ф. Гальтона, Ж.-Б. Ламарка, Г. Лебона, Г. Спенсера та багатьох інших [3]. Хоча водночас варто відзначити, що при аналізі особистості О. С. Пушкіна, якому він присвятив кілька робіт, І. О. Сікорський писав: «Тонкі перетинки між основними стовбурами людства (біла, жовта і чорна раси) не позбавлені здатності послугувати біологічним

С. 163

грунтом для найвеличніших створінь природи. Можливо, вони навіть сприяють тій універсальності духу, яка є відмінною рисою геніальних людей» [7; с. 6].

Професійні та статеві-вікові детермінанти розвитку індивідуальності у працях І. О. Сікорського представлені несистематизовано. Включення їх у структуру індивідуальності зумовлене нашим прагненням логічно завершити ряд елементів групової належності на рівні вищого психічного життя, де вони здійснюють потужну детермінацію. «Вище психічне життя – життя думки та свідомості стало місцем, де можна побачити всю душу з її вищими та нижчими проявами і функціями – до нервових включно» [8; с. 198].

На рівні вищого психізму диференціація індивідів відбувається за параметром *характеру* як умовною сумою психологічних властивостей суб'єкта. Його фізіологічну сторону, що передовсім функціонує на рівні нижчого психізму, складає *темперамент*. Саме поєднання темпераментальних та характерологічних особливостей визначає індивідуальність суб'єкта.

Спираючись на тріаду І. Канта та У. Джеймса, І. О. Сікорський розрізняє три універсальні *структурні компоненти характеру та свідомості* – *розум, почуття та волю* (за висловлюванням І. О. Сікорського,

«універсальні форми психізму» [8; с. 202]). Він зауважує, що функції розуму, акти волі та відображення почуттів проявляються не однаковою мірою, проте становлять нерозривну цілісність: «...процеси мислення завжди супроводжуються почуттям і волею; у свою чергу почуття не буває повною мірою вільним від розумового аналізу; і навіть воля – позитивна і міцна – не лишається вільною від впливу на неї думки і почуття» [9; с. 122]. Переважання окремих структурних компонентів вищого психізму «накладає свій відбиток на складний душевний акт». І. О. Сікорський пов'язує індивідуальність з проблемою формування характеру, що є *інтегральним системоутворюючим компонентом особистості*.

Структурною одиницею розуму є *відчуття*, яке виникає в результаті сприймання зовнішніх подразників за допомогою органів чуття. І. О. Сікорський зауважує, що вже в органах чуття зовнішні впливи піддаються видозмінам та перетворенням, що залежить від властивостей самого організму (органів чуттів і нервових шляхів), що зумовлює процес початкової індивідуалізації.

Проте відчуття не усвідомлюються індивідом. Вони доступні у формі фізіологічних реакцій на зовнішні впливи, які він відчуває, але не здатен проаналізувати. Усвідомленою одиницею розуму є *уявлення*. «Уявлення є розумовим образом, фігурою або моделлю, яку ми тримаємо в розумі і ніби ставимо її перед власним поглядом, перед нашим вухом тощо, звідси й саме слово уявлення» [9; с. 67].

Уявлення, на думку І. О. Сікорського, складаються з відчуттів; відчуття є їх елементами, частинками, яких може бути кілька десятків мільйонів. Уявлення поділяються на *одиничні*, які відповідають відтвореним відчуттям («білий», «солодкий» тощо), та *складові*, якщо будуть утворюватися з різномірних відчуттів (змішування зорових, смакових, нюхових відчуттів). І. О. Сікорський відмічає, що переважна більшість уявлень складові.

У функціональному аспекті уявлення можуть не залежати і не бути безпосередньо пов'язаними з актуальними відчуттями. Такі *вільні уявлення*

по суті близькі до розуміння умовних рефлексів (адже при цьому посилався на експерименти І. П. Павлова). «По мірі розумового розвитку суб'єкта кількість вільних уявлень стає більшою і більшою, і самі уявлення отримують

С. 164

самостійність і незалежність...» [9; с. 72]. Сполучаючись між собою асоціативним зв'язком, вільні уявлення утворюють думки вербально-образного походження. Поєднуючись з почуттями, уявлення розширюють межі розуму, а їх запас стає джерелом фантазії суб'єкта, його творчої інтеграції.

Водночас І. О. Сікорський відзначає, що «...безперервно йдуть дві абсолютно самостійні течії: сприйняття образів і утворення директив» [8; с. 327]. **Директиви** як найвища форма мислення є не стільки процесуальною його характеристикою, скільки готовим знанням. Вони існують у невербальній формі, не супроводжуються процесом асоціацій; їх призначення полягає у спрямуванні мислення (це є близьким до розуміння директив як установок). І. О. Сікорський метафорично порівнює їх з магнітним полем, що організовує (притягує) весь процес мислення [8; с. 327]. Відповідно характер директив визначає відмінності у *спрямованості* особистості, на основі чого вчений здійснює класифікацію особистостей [8; с. 344-356].

Результатом дії безперервного потоку уявлень стає **свідомість** як стан душі, що охоплює лише невелику частину того, що відбувається в душі людини. Свідомість має свої градації. При цьому головна властивість свідомості – її єдність, яка лежить в основі унікальної єдності душевних актів (*принцип єдності*).

Почуття, на відміну від думки, утворюється у відповідь на внутрішні процеси, які відбуваються в організмі та нервовій системі і є більш суб'єктивним інструментом дослідження. Найважливішою ознакою почуттів є те, наскільки вони прийнятні чи не прийнятні для життя. І. О. Сікорський

роз'яснює: «...найпростіші почуття стоять на сторожі фізичного життя, а вищі почуття, поступово розвиваючись, починають охороняти моральне життя і здатні заздалегідь попереджати про майбутню небезпеку, наприклад, душевна тривога» [9; с. 81-82].

При вивченні почуттів учений розглядає спочатку їх фізіологічні аспекти, а затим розвиток до вищих форм. Їх фізіологічною основою є **чуттєві відчуття** (відповідають відчуттям у процесі пізнання). Вони не усвідомлюються, хоча й відчуються суб'єктом. Сума чуттєвих відчуттів утворює **фізичні почуття** (еквівалент уявлень у пізнанні). До фізичних почуттів І. О. Сікорський відносить біль, голод, жагу, втому, слабкість, бадьорість, сонливість, нудоту, відчуття легкості, свободи, неспокою тощо.

Проміжне місце між фізичними і вищими почуттями займають **душевні стани**: гнів, страх, нудьга, радість, почуття «свого» і «чужого» (симпатія і антипатія). Ці душевні стани мають такий психологічний придаток, який забезпечує їх перехід до вищих почуттів. Наприклад, у страхові міститься очікування, у нудзі і печалі – почуття пригноблення, у симпатії і антипатії – прагнення, у радості – перспектива розширення життя.

Слід відзначити, що формування вищих почуттів може відбуватися як в результаті об'єднання між собою почуттів, так і шляхом співвідношення почуттів з актами пізнання. Власне характер такої інтеграції зумовлює основні інтеріндивідуальні відмінності у концепції І. О. Сікорського.

Поєднання розуму та почуттів становить єдність свідомості як душевного стану. Проте кінцевим і найвищим етапом душевного руху (процесу саморегуляції) є **воля**. Воля проявляється або як певний рух (дія, поведінка), або залишається як напруження, бажання. «Сутність волі полягає в колосальному накопиченні енергії, що чекає незначного додавання чи сигнальних поштовхів для переходу в кінетичний стан» [8; с. 100]. Воля є

С. 165

найбільш складним психічним утворенням, оскільки асоціативно поєднана з почуттями і розумом. Найбільш тісний зв'язок волі простежується з вільними

уявленнями і директивами.

На думку І.О.Сікорського, почуття та розум є підготовчими актами, а воля виконавчим. Тому воля займає провідне місце в структурі особистості та в процесі індивідуалізації. «Істинна велич людина вимірюється волею більше, ніж розумом і почуттям; за посередництва волі здійснюється все, що здобуто почуттям і пізнанням...» [9; с. 100]. Відтак саме воля більше за інші структурні компоненти лежить в основі характеру людини і є чи не основним чинником диференціації, принаймні при аналізі проблеми розвитку обдарованості.

В основі структури індивідуальності І. О. Сікорського лежить складна взаємодія біологічних, психологічних та соціальних (вищих і нижчих проявів психічної діяльності) рівнів індивідуальності, ієрархічна співвіднесеність їх компонентів і елементів та нелінійна координація факторів, що зумовлюють внутрішньо збалансовану єдність психологічних конструктів. Особливість психологічних праць І. О. Сікорського полягає у тому, що при інтерпретації поведінки, вчинків він здійснює системно-інтегральний аналіз чинників, які зумовлюють індивідуальні відмінності суб'єкта.

У зв'язку з цим можна провести цікаву паралель з концепцією стратегіальної організації свідомості, запропоновану В. О. Моляко, який розглядає багаторівневу і розгалужену диспозиційну систему управління змістовою діяльністю свідомості як основу обдарованості (творчого потенціалу) [4]. Зокрема, В. О. Моляко наголошує, що саме постійний прояв синтетичної взаємодії психічних функцій зі зміною домінант детермінується не лише тим, що безпосередньо сприймається, а й сукупністю установок, особистісних диспозицій суб'єкта [5].

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Структура індивідуальності, окреслена у працях І. О. Сікорського, відповідає сучасному диференційно-психологічному аналізу індивідуальності. Вчений дотримується принципів ієрархічності, інтеграції та взаємної обумовленості інтраіндивідуальних властивостей, координації їх

взаємодії та унікальної інваріантності структури. Це дозволяє здійснювати психологічну диференціацію індивідів на рівні достатньому для валідної інтерпретації відмінностей у людській поведінці.

І. О. Сікорський здійснює соціально-психологічну, психофізіологічну, культурно-антропологічну диференціацію людей, вивчає онтогенетичні аспекти процесу їх індивідуалізації, розкриває її умови, механізми та принципи. На нашу думку, найбільш продуктивно вчений здійснює дослідження основних факторів обдарованості, які у його концептуальних положеннях носять системний характер, що стане предметом наших подальших розвідок.

Список використаних джерел

1. *Анастаси А.* Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении / Анна Анастаси / Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 752 с. (Серия «Кафедра психологии»).
2. *Либин А. В.* Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций: учебное пособие / А. В. Либин. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Эксмо, 2006. – 544 с. – (НОМО UNICUS).
3. *Менжулин В. И.* Другой Сикорский: неудобные страницы истории психиатрии / В. И. Менжулин. – К.: Сфера, 2004. – 490 с.

С. 166

4. *Моляко В. А.* Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В. А. Моляко // Вопросы психологии. – 1994. – №5. – С. 86-95.
5. *Моляко В. А.* Психологические аспекты поэтического восприятия / В. А. Моляко / Актуальні проблеми психології творчості: Збірник наукових праць / За ред. В. О. Моляко. – Т.12. – Вип.4. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 336 с. – С. 143-151.
6. *Платонов К. К.* Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.:

Наука, 1986. – 255 с.

7. *Сикорский И. А.* Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина / Проф. И. А. Сикорский. – Киев: Типографія С. В. Шульженко, 1912. – 34 с.
8. *Сикорский И. А.* Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении / Проф. И. А. Сикорский. – Издание, существенно дополненное с 330 рис. в тексте. – Киев: Типография С. В. Кульженко 1912. – 770 с.
9. *Сикорский И. А.* Начатки Психологии с 20 фигурами в тексте / Проф. И. А. Сикорский. Издание второе, дополненное. – Киев, 1909. – 138 с.
10. *Сикорский И. А.* Опыт объективного исследования состояний чувства / Проф. И. А. Сикорский. – Киев, 1903. – Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и К. – 61 с.